

Современный социум в культуре, языке, литературе

PROBLEM ODNOSA MED POSAMEZNIKOM IN DRUŽBO PRI PREDHODNIKI SOCIALNE PSIHOLOGIJE

Matej Černigoj
Univerza v Ljubljani, Slovenija

Basically, social psychology is centered around the only question: the relationship between the individual and society. Is the society just a sum of individuals or are individuals just elements of the society? We can approach the essence of this question by studying the work of some authors who could be regarded as predecessors of social psychology. First we have Wilhelm Wundt and Émile Durkheim as historically acknowledged forefathers of social psychology's both parent disciplines, namely psychology and sociology. Then we have George Herbert Mead, whose life was dedicated to the integration of these two disciplines and who could therefore be regarded as the first social psychologist. The article presents some basic ideas of these authors concerning the question about the relationship between the individual and the society.

Socialna psihologija se v osnovi ukvarja z enim samim vprašanjem: odnosom med posameznim človekom in družbenim okoljem, v katerem živi. Kaj je primarno, posameznik ali družba? Je družba vsota posameznikov ali so posamezniki le elementi družbe? Bistvo tega vprašanja lahko najboljše razumemo, če pogledamo, kako so ga obravnavali nekateri avtorji, ki bi jih lahko šteli za predhodnike socialne psihologije. To sta najprej Wilhelm Wundt in Émile Durkheim kot zgodovinsko priznana očeta obeh starševskih disciplin socialne psihologije, torej psihologije in sociologije, potem pa še George Herbert Mead, ki je svoje življenje posvetil poskusu integracije teh dveh disciplin in bi ga zato lahko šteli za prvega socialnega psihologa.

Wilhelm Wundt

Wilhelm Wundt je v psihologiji znan predvsem kot ustanovitelj prvega eksperimentalnega psihološkega laboratorija. Manj pa je znano to, da je precej več svojih ustvarjalnih moči posvetil nekakšni obliki socialne psihologije, ki jo je sam imenoval *Völkerpsychologie*, psihologija ljudstev. Zelo pomembno je, da je Wundt obe vrsti psihologije strogo ločeval. Na eni strani naj bi tako imeli fiziološko eksperimentalno psihologijo, na drugi pa socialno ali etnopsihologijo. Del naj bi je spadal med naravoslovne (*Naturwissenschaften*), del pa med družboslovne, ali bolje, duhoslovne (*Geisteswissenschaften*) znanosti. (Farr 1983) Jaspars (1983) pravi, da so Wundtova dela o eni in drugi psihologiji med seboj popolnoma ločena in da je celo tam, kjer je obravnaval obe v eni knjigi, zelo težko najti kakršnokoli povezavo med njima.

Vzroki za tako strogo ločevanje med obema psihologijama naj bi ležali v Wundtovem zanašanju na introspekcijo kot najpriljubljenejšo tehniko za raziskovanje duševnih pojavov. Menil je namreč, da introspekcija ni primerna metoda za raziskovanje človekovih višjih kognitivnih procesov. Posamezen človeški um naj bi ne mogel ozavestiti sil, katerih produkt je tudi sam – procesov zgodovinskih sprememb in razvoja. *Völkerpsychologie* naj bi zato preučevala tiste mentalne produkte, ki jih ustvarjajo človeške skupnosti in jih je torej nemogoče pojasniti zgolj na podlagi delovanja posameznih umov, saj zahtevajo recipročno delovanje

mnogih. Wundtova laboratorijska in socialna psihologija pa sta se poleg predmeta preučevanja razlikovali tudi v metodologiji: prva je bila zakoreninjena v *doživljanju* osebe, ki je podajala introspektivno poročilo, naloga druge pa je bila *interpretacija* produktov kolektivnega življenja – mitov, religij, magije ipd. (Farr 1983)

Z vidika problema odnosa med posameznikom in družbo je predvsem pomembno to, da je Wundt obe psihologiji obravnaval ločeno. Zavedal se je pomena obeh, v razrešitev problema njune povezanosti pa se ni spustil. Wundtova socialnopsihološka prizadevanja, čeprav v kasnejši psihologiji in socialni psihologiji skoraj popolnoma prezrta, pa le niso bila popolna slepa ulica v razvoju psihologije in družboslovja nasploh. Močno so vplivala na Durkheima, katerega ostro razlikovanje med individualnimi in kolektivnimi predstavami je natančen odsev Wundtovega razlikovanja med eksperimentalno fiziološko in socialno psihologijo (Farr 1983).

Émile Durkheim

Durkheimova bistvena značilnost je predstava o dualizmu človekove narave. Čeprav je bil ustanovitelj sociologije, se je zavedal, da vsako preučevanje človeških skupnosti prej ali slej trči ob lastnosti posameznika, ki je njihov osnovni element. (Durkheim 1960) Spraševal se je, kako je mogoče, da obstajajo pri praktično vseh človeških skupnostih predstave o človekovi dvojni naravi. Na eni strani človek iz mesa in kosti, s svojimi egoističnimi potrebami, na drugi strani človek, ki se lahko nesebično žrtvuje za dobrobit drugih, človek, ki je ustvarjen po božji podobi. Na eni strani umrljivo, materialno telo, na drugi strani večna, nematerialna duša. Menil je, da tako splošna razširjenost podobnih pojmovanj ne more biti posledica golega naključja. V človeku morata dejansko obstajati dve naravi, le njun pravi izvor je največkrat narobe razumljen.

Durkheim je videl v človeku, njegovem razumu in vedenju, dva nasprotujoča si pola. Na eni strani čuti s svojim načinom dojetanja sveta in svojimi težnjami, na drugi strani konceptualno mišljenje in moralno delovanje. Ti dve naravi naj ne bi bili le različni; v resnici naj bi si bili popolnoma nasprotni in nasprotujoči. Čutne želje so nujno egoistične. Njihov edini cilj je lastna zadovoljitev. Konceptualno mišljenje in moralno vedenje pa, nasprotno, temeljita na pravilih, ki jih je mogoče univerzalno določiti in zato že po definiciji služita neosebnim ciljem. Družba lahko obstaja le, če prodre v zavest vsakega posameznika in ga preoblikuje po svoji podobi, zato je ena njenih glavnih nalog v tem, da po kar najhitrejših poteh preoblikuje vsako novo generacijo primarno egoističnih in asocialnih bitij v ljudi, ki so sposobni družbenega in moralnega vedenja. (Durkheim 1981) Po njegovem mnenju se posameznik s svojo lastno voljo nikoli ne bi vzdignil nad raven živalskih potreb in apetitov. Ljudje, neobzdrani z neko zunanjo silo, ne bi mogli nikoli sodelovati. Vladal bi kaos in vojna vseh proti vsem. Le neka kolektivna zavest, ki presega naravni egoizem vsakega posameznika, nas lahko prisili v sodelovanje. V spoznavnem smislu pa po Durkheimu človek ne bi mogel preseči ravni golih občutkov. Človeški razum v pravem smislu se lahko razvije le s pomočjo od zunaj podanih stabilnih kategorij, *kolektivnih predstav*, ki organizirajo zaznave in mišljenje. (Hatch 1979)

Kolektivne predstave lahko obravnavamo z dveh vidikov. Z *intelektualnega vidika* so to sistemi idej in verovanj. Predstavljajo pojmovni okvir, s pomočjo katerega posamezniki razumejo svojo lastno družbo in objekte, ki nanjo delujejo. Zaznavni svet občutkov presegajo v dveh smislih. Po eni strani vsilijo čvrstost in stabilnost nestalnemu in neprestano spremenljivemu toku zaznav, po drugi strani pa v objekte naših zaznav projicirajo vrednosti. Znamka ni drugega kot košček papirja, pa vendar je lahko vredna celo premoženje. Kolektivne predstave pa lahko obravnavamo še iz njihovega *moralnega vidika*. V tem smislu predstavljajo orodje, s katerim je možno doseči, da se vsak posameznik žrtvuje za družbo. Družbeno življenje zahteva, da se

posameznik vzdigne iznad svojega osebnega sebe. Pristati mora na sebi tuje ideje, verovanja in načine delovanja. Obstoj družbe brez te žrtve in discipline ni mogoč.

Na tej podlagi je Durkheim zasnoval sociologijo kot samostojno znanost. Trdil je, da naj bi kolektivne predstave in družbene sile obstajale *kot stvari*: »Ker se moralna dejanja, kakršno je samomor, ponavljajo ne le enako, temveč še bolj uniformno, moramo zatorej prav tako priznati, da so odvisna od sil, ki so zunaj posameznika. Le da morajo biti te sile družbene, saj so lahko le moralne, zunaj individualnega človeka pa ni drugega moralnega bitja, kot je družba. A ne glede na to, kakšno ime jim damo, je pomembno, da priznamo njihovo realnost in jih pojmujeemo kot skupek energij, ki nas od zunaj pripravijo do dejanj, prav tako kakor fizikalno-kemijske energije, katerih dejavnost doživljamo. Tako zelo so stvari *sui generis*, ne pa verbalne entitete, da jih lahko merimo, primerjamo njihovo relativno velikost, kakor to počnemo pri intenzivnosti električnega toka ali svetlobnih žarišč.« (Durkheim 1992: 22) Le takšno pojmovanje socialnih pojavov namreč nudi osnovo za oblikovanje nove znanosti, saj: »Če sociologija obstaja, je lahko le preučevanje še neznanega sveta, drugačnega od tistih svetov, ki jih raziskujejo druge znanosti. Ta svet pa ni nič, če ni sistem realnosti.« (prav tam). Sociologija, ali družbena psihologija, kot jo tudi imenuje, ima po njegovem mnenju svoje lastne zakone, ki so popolnoma drugačni od zakonov individualne psihologije. S tem ko je Durkheim na ta način utemeljil sociologijo, je bil oder, na katerem se odvija zgodba sodobne socialne psihologije, postavljen.

George Herbert Mead

Delo ameriškega pragmatista Georgea Herberta Meada sodi nekam v čas po Wundtu in pred oziroma ob začetek razvoja moderne psihološke socialne psihologije. Na nadaljnji razvoj glavnega (psihološkega) toka socialne psihologije je imelo zelo malo vpliva. Nastalo in razvijalo se je le malo pred in v času najmočnejšega vzpona behaviorizma, zaradi česar je bilo v glavnem toku psihologije v Ameriki preprosto prezrto. Klasični behaviorizem je Meadovo delo v celoti zaobšel, ker z njegovo osnovno paradigmo ni bilo združljivo. Watson, ki je bil na univerzi v Chicagu Meadov študent, naj bi nekoč celo prostodušno priznal, da Meada v predavalnici preprosto ni razumel. (Farr 1996) Mead, ki je nekaj let študiral v Evropi pri Wundtu, je svoje življenjsko delo posvetil združevanju tistega, za kar je Wundt mislil, da je treba obravnavati posebej. (Farr 1983) Socialna psihologija v je bila v Meadovem času usmerjena na preučevanje doživljanja socialnih situacij z vidika posameznika. Sam je predlagal pristop, ki bi to doživljanje obravnaval s stališča družbe. To pa ne pomeni, da bi morala socialna psihologija zavreči individualni pristop k doživljanju, le usmerila naj bi se na tisto specifično doživljanje, ki je pogojeno s pripadnostjo posameznika neki socialni strukturi oziroma družbenemu redu. Polje socialne psihologije je po njegovem mnenju preučevanje doživljanja in vedenja posameznega organizma oziroma sebstva v odvisnosti od skupine, ki ji pripada. (Mead 1997) Prav vpeljava pojma sebstva je tista ključna inovacija, ki je Meadu omogočila integracijo psihološke in družbene ravni človekovega obstoja.

Bistven pogoj za nastanek sebstva je zmožnost človekovega živčnega sistema, da reagira na svoje lastne naravnosti. Zunanji dražljaji namreč ne vzbudijo takoj opazljivega vedenja. Vzbudijo najprej njegov prvi, notranji del, naravnost. Zavedanje te naravnosti pa predstavlja nov dražljaj, ki vzbudi novo naravnost, in tako naprej. Ta proces samozavedanja omogoča organizmu nameren nadzor in organiziranje njegovega delovanja v odnosu do različnih socialnih in fizičnih okoliščin, na katere reagira. Ta reflektivna sposobnost človekovega uma je pogoj za oblikovanje sebstva kot veznega člana med posameznikom kot biološko enoto in družbo kot sistemom medsebojno povezanih posameznikov. S tem ko je človeški um sposoben reagirati na svoje lastne naravnosti in kretnje, omogoča obravnavanje samega sebe kot objekta. Sebstvo je

torej tisto, kar je lahko samo sebi objekt. Po tej značilnosti se razlikuje od drugih objektov in od telesa. Pomembno je razumeti, da sebstvo v svoje doživljanje ne vstopa neposredno, kot subjekt, ampak le tako, da postane najprej sebi objekt. Svojih dejanj se zavemo šele takrat, ko jih že izvršimo, oziroma ko se zavemo naravnosti za njihovo izvršitev. V svoje doživljanje zato vedno vstopamo z nekoliko zamude. Obstoj sebstva pomeni tudi obstoj nove oblike zavedanja. Občutki in zaznave niso več le občutki in zaznave, na katere ljudje preprosto reagiramo. Postanejo namreč *naši* občutki in zaznave. Po Meadu vsi neizogibno težimo k temu, da bi vse doživljanje na določeni stopnji zapletenosti organizirali v izkustvo sebstva. Predvsem svoja čustvena izkustva tako močno istovetimo s svojim sebstvom, da se moramo kar potruditi, da se zavemo možnosti njihovega neodvisnega obstoja. Pravimo, da *smo* žalostni, da *nas* boli zob, da *smo* užaljeni.

Temelj geneze sebstva predstavlja sposobnost prevzemanja naravnosti drugih do sebe, ki jo omogoča predvsem jezik kot skupek simbolov z univerzalnim pomenom. Mead pa je identificiral še mehanizme, ki sebstvo vzpostavljajo na bolj specifičen način. To sta predvsem individualna in skupinska igra. Na zgodnejši razvojni stopnji se otrok igra individualno, pri čemer prevzema vloge odraslih okoli sebe, ki nanj vplivajo in je od njih odvisen. S tem izgrajuje svoje sebstvo, saj postaja vse bolj sposoben takih odzivov na svoje lastno vedenje, kot bi se nanje odzvali starši. Otrok se graja, si zapoveduje, se usmerja in tako naprej. V tej fazi se posameznikovo sebstvo konstituira z organiziranjem specifičnih naravnosti drugih ljudi tako do njega kot v njihovih medsebojnih odnosih. Na kasnejših razvojnih stopnjah pa individualno igro zamenja skupinska. Otrok, ki v njej sodeluje, mora biti sposoben prevzemanja naravnosti vseh drugih soigralcev do različnih področij ali vidikov skupne socialne dejavnosti in prizadevanj, v katerih sodelujejo vsi kot člani organizirane skupnosti ali socialne skupine. Skupnost, od katere posameznik dobiva enotnost sebstva, Mead imenuje *posplošeni drugi*. V tej fazi razvoja se sebstvo ne konstituira le z organiziranjem specifičnih individualnih naravnosti, ampak tudi z organiziranjem socialnih naravnosti posplošenega drugega ali socialne skupine kot celote. Takšno vnašanje širših socialnih dejavnosti katerekoli socialne celote ali organizirane družbe v izkustveno polje posameznika, ki je v to celoto vpleten oziroma vključen, je bistven pogoj polnega razvoja njegovega sebstva. Tudi v doživljanju odraslega človeka je razlika med obema načinoma vzpostavljanja sebstva še vedno prisotna. Po eni strani ima naše sebstvo toliko obrazov, kolikor različnih odnosov z različnimi ljudmi imamo. Multipla osebnost v tem smislu je torej normalna. Po drugi strani pa obstaja sebstvo v odnosu do posplošenega drugega in šele ta odnos mu daje trdnost in stabilnost.

Gledano z drugega vidika obstaja v Meadovem pojmovanju sebstva še ena dvojnost. Razlikoval je namreč med dvema fazama sebstva, ki ju je poimenoval *jaz* (I) in *mene* (me). Zavest naj bi namreč spremljala le senzorične procese, motoričnih pa ne. Svojega dejanja se zavemo šele takrat, ko ga že izvedemo (ali ga začnemo izvajati). V naših dejanjih torej obstaja določen element nepredvidljivosti. Za odziv ne obstaja nobena mehanična nujnost; je nekaj, kar se enostavno zgodi, šele potem zares spoznamo, kaj smo storili. Kaj je potemtakem *jaz* in kaj *mene*? *Jaz* je organizem, človek kot biološki posameznik, ki se v skladu z lastnimi dispozicijami odziva na zahteve okolja. Okolja pa mu ne predstavljajo le dražljaji iz neposrednega fizičnega in socialnega okolja, ampak tudi ponotranjena socialna struktura, *mene*: »Naravnosti drugih tvorijo organizirani *mene*, posameznik pa potem nanj reagira kot *jaz*« (prav tam, 133). Ko se odziva *jaza* zavemo, je ta odziv že vključen v *mene*, saj so se naravnosti drugih do nas, ki jih prevzemamo, zaradi tega odziva že spremenile. *Jaz* v doživljanje sebstva vedno vstopa kot zgodovinska figura, zastopnik sebstva izpred sekunde, minute ali dneva. Dan je kot *mene*, toda

mene, ki je bil pred tem *jaz*. Obe fazi sebstva sta pomembni. *Mene* omogoča konstruktivno vedenje v skupini, na njem sloni zavestna odgovornost. Je konvencionalni, običajni posameznik, ki je vedno prisoten in vključuje tiste navade in odgovore, ki posamezniku omogočajo biti član skupnosti. Toda na takšno organizirano skupnost se človek vedno odziva tako, da izraža samega sebe, svoj *jaz*, in to izražanje je vedno do določene mere nepredvidljivo. Sicer se ne bi moglo v socialnem svetu pojaviti nič novega.

Zaradi obstoja sebstev ima človeška družba popolnoma drugačne značilnosti od družb, ki so jih sposobne ustvariti nekatere žuželke. Te družbe so organizirane po načelu fiziološke plastičnosti, tako da se lahko posamezni organizmi razvijejo v zelo različne oblike, ki sploh ne morejo obstajati izven skupnosti (matica pri čebelah se ne more sama hraniti, je le »stroj« za reprodukcijo, delavke se same ne morejo razmnoževati...). Pri žuželah lahko skoraj dobesedno govorimo o socialnem organizmu, saj je njihova fiziološka diferenciacija primerljiva z diferenciacijo različnih celic v tkivu mnogoceličnega organizma. Z ljudmi je drugače. V bistvu imamo vsi enake fiziološke strukture, različne družbene vloge prevzemajo šele sebstva, ki nato v skladu s temi vlogami ustvarjajo in oblikujejo nova sebstva.

Že Wundt je torej videl, da sta psihološka in družbena raven človekovega obstoja bistveno različni in ju ni mogoče reducirati eno na drugo, a se je zadovoljil z njunim povsem ločenim obravnavanjem. Durkheima je zaposlovalo predvsem dokazovanje neodvisnosti družbene ravni od psihološke, odnos med njima pa je še vedno videl kot načeloma konflikten. Mead pa je poskušal obe ravni misliti skupaj, oziroma razložiti njun odnos in polje njune interakcije. To je naredil tako, da je vpeljal pojem sebstva in s tem konflikt med obema ravnema prenesel v posameznika samega. Mislim, da noben resen nadaljnji poskus odgovarjanja na vprašanje odnosa med posameznikom in družbo ne more mimo tega Meadovega dosežka.

Literatura

- Durkheim E.* Samomor, Prepoved incesta in njeni izviri / E. Durkheim. Ljubljana: ŠKUC, Filozofska fakulteta, 1992.
- Durkheim E.* The duality of human nature and its social conditions / E. Durkheim // V.K.H. Wolf (ur.). Essays on sociology and philosophy by E. Durkheim et al. New York: Harper & Row, 1960.
- Durkheim E.* Vaspitanje i sociologija / E. Durkheim. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1981.
- Farr R.M.* The roots of modern social psychology / R.M. Farr. Oxford: Blackwell Publishers, 1996.
- Farr R.M.* Wilhelm Wundt (1832-1920) and the origins of psychology as an experimental and social science / R.M. Farr // British Journal of Social Psychology. 1983. № 22. P. 289-301.
- Hatch E.* Antropološke teorije / E. Hatch. Beograd: Izdavačko-grafički zavod, 1979.
- Jaspars J.M.F.* The task of social psychology: Some historical reflections / J.M.F. Jaspars. British Journal of Social Psychology. 1983. № 22. P. 277-288.
- Mead G.H.* Um, Sebstvo, Družba / G.H. Mead. Ljubljana: Krtina, 1997.